

Adam Reczuch*

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

ORCID: 0000-0002-8788-6128

Kształtowanie się nierówności społecznych w Polsce po 1989 roku a wprowadzenie do krajowego porządku prawnego procedury upadłości konsumenckiej

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest analiza (w ujęciu historycznym) kształtowania się nierówności społecznych w Polsce w związku z wprowadzeniem do krajowego porządku prawnego instytucji upadłości konsumenckiej. Nierówności społeczne są jedną z cech gospodarki postsocjalistycznej, mogą prowadzić do szeregu ujemnych zjawisk, w tym ubóstwa, wykluczenia społecznego i finansowego. W niniejszych rozważaniach przyjęto szersze spektrum badawcze, obejmujące zarówno zagadnienia ekonomiczne, jak i prawne oraz społeczno-kulturowe, bazowano przy tym na analizach danych statystycznych, aktów prawnych oraz literatury przedmiotu.

Można wyróżnić bardzo wiele cech różnicujących ludzi, począwszy od biologicznych (np. wzrost), a skończywszy na ekonomicznych (np. dochody). Nierówności są właściwie wpisane w relacje społeczne jako jeden z kluczowych warunków współbywania ludzi w ramach pewnej zróżnicowanej wspólnoty. Jeżeli jednak dojdzie do akumulacji rozmaitych asymetrii (uczestnictwo–wykluczenie), część osób może zyskać pełny dostęp do określonych dóbr, podczas gdy dla innych będą one całkowicie niedostępne. Współcześnie jedna z kluczowych nierówności o charakterze ekonomicznym jest powiązana z dostępem gospodarstw domowych do zasobów finansowych, w tym do kredytów [Solarz 2011: 78–79].

Nierówności społeczne wynikające z asymetrycznej alokacji zasobów są zjawiskiem złożonym i występują właściwie we wszystkich krajach, rodząc wiele problemów społecznych np. pauperyzacje czy wykluczenie społeczne. Píše o tym chociażby Tadeusz Pliszka [2005: 451–452], który rozumie nierówności jako różnice pomiędzy poziomem życia poszczególnych gospodarstw domowych spowodowane nich nadmiernym zadłużeniem, przyczyniającym się do doświadczania wielu trudności w różnych

* adam.reczuch@kronn.pl

sferach życia społeczno-ekonomicznego. Rozważania w niniejszym tekście będą się konstruować głównie wokół kształtowania się zjawiska nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce w kontekście wprowadzenia do krajowego porządku prawnego instytucji upadłości konsumenckiej jako narzędzia do walki m.in. z nierównościami społecznymi.

Transformacja ustrojowa w Polsce na tle innych gospodarek postsocjalistycznych a problem nierówności społecznych

W latach osiemdziesiątych XX wieku gospodarki socjalistyczne pogrążyły się w coraz większym kryzysie, nie wytrzymując konkurencji zarówno ekonomicznej, jak i militarnej oraz politycznej z państwami kapitalistycznymi. Stąd też w ZSRR rozpoczął się proces zmiany gospodarki socjalistycznej na system w większym stopniu wolnorynkowy, zdemokratyzowany i oparty na bardziej efektywnych ekonomicznie zasadach gospodarowania [Gorbaczow 1988]. Reformy te, mające na celu częściową modernizację gospodarki, spowodowały jeszcze większe pogłębienie się problemów ekonomicznych, m.in. ze względu na opóźnienia technologiczne w stosunku do krajów zachodnich. Jednocześnie pierestrojka stanowiła katalizator do demokratyzacji życia społecznego, co finalnie spowodowało rozpad Związku Radzieckiego i innych satelickich państw socjalistycznych w latach 1989–1991 [Stępień-Kuczyńska 2020].

U progu przemian ekonomicznych Polska była jednym z najbiedniejszych krajów należących do bloku postsocjalistycznego (tabela 1). Dochód w Polsce mierzony w PKB *per capita* w roku 1990 (1731 \$) wynosił zaledwie 43% czeskiego PKB *per capita* (3941 \$). Na tle innych państw postsocjalistycznych w sposób szczególny wyróżniała się Ukraina, w której to spadek PKB *per capita* w latach dziewięćdziesiątych XX wieku był niemal dwukrotnie [Baza Banku Światowego]. Ilustruje to tabela 1.

Tabela 1. PKB *per capita* wybranych krajów postsocjalistycznych [w \$ USD]

Rok Państwo	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Polska	1731	2235	2459	2497	2874	3686	4147	4123	4518	4398
Węgry	b.d.	3350	3735	3873	4137	4494	4525	4596	4744	4793
Czechy	3941	2896	3372	3956	4630	5824	6532	6034	6498	6337
Ukraina	1570	b.d.	1379	1257	1012	936	873	991	835	636

Źródło: opracowanie na podstawie danych Banku Światowego

Gospodarka socjalistyczna była oparta przede wszystkim na własności państwowej, zaś gospodarka kapitalistyczna bazuje na własności prywatnej, będącej głównym źródłem nierówności społecznych. Transformacja ustrojowa w Polsce spowodowała, iż zaczęła się zwiększać liczba gospodarstw domowych gromadzących majątek, ale pozostała część społeczeństwa, przy braku właściwej polityki zapewniającej redystrybucję dochodów, podlegała procesowi ubożenia. Ponadto budowa gospodarki wolnorynkowej przyczyniła się do wzrostu dochodów osób posiadających odpowiednio

wysokie, przydatne dla transformującej gospodarki kwalifikacje, ale jednocześnie spowodowała pogorszenie kondycji ekonomicznej osób o niższych kwalifikacjach, m.in. ze względu na słabnącą rolę związków zawodowych, na co wskazuje Ryszard Szarfenberg [2014: 47–49]

Początkowo głównym wyzwaniem dla przemian społeczno-ekonomicznych była wysoka hiperinflacja. Na początku lat 90. ubiegłego wieku nastąpiło znaczne osłabianie siły nabywczej pieniądza, gdyż finansowano deficyt budżetowy za pomocą dodruku tzw. pustego pieniądza, a presję inflacyjną zwiększyło dodatkowo uwolnienie cen towarów oraz rosnące płace i świadczenia społeczne [Skrzyński 2004: 77–78]. Inflacja sięgnęła 567% w rekordowym 1990 roku, a w ujęciu rocznym przekroczyła 1000% [Baza Banku Światowego], powodując spadek realnej wartości pieniądza, w tym dochodów gospodarstw domowych, co deprecjonowało ich oszczędności i przekładało się na pauperyzację społeczeństwa.

Wskutek zaostrzonej polityki monetarnej, będącej najbardziej kontrowersyjnym elementem „Planu Balcerowicza”, znacząco podwyższono raty kredytów, co spowodowało poważne problemy finansowe wielu przedsiębiorstw [Nowakowski 2015: 347–372]. Zastosowane rozwiązania, określanego mianem „terapii szokowej” mającej na celu szybką modernizację gospodarki, przyczyniły się do upadku wielu nierentownych państwowych zakładów, a następnie do wzrostu bezrobocia, w tym do szczególnie problematycznego bezrobocia strukturalnego: na ogół długotrwałego, wynikającego m.in. z likwidacji Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR) oraz bankructwa szeregu przedsiębiorstw produkcyjnych [Rakowski 2008: 138–140].

Wychłodzenie gospodarki wprawdzie ustabilizowało siłę nabywczą pieniądza i inflacja spadła po roku 2000 poniżej 10%, ale też doprowadziło do znacznego wzrostu bezrobocia – większego niż w Czechach, na Węgrzech, czy nawet w Ukrainie (tabela 2). W szczytowym okresie niemal co piąty mieszkaniec Polski nie mógł znaleźć zatrudnienia [Baza Banku Światowego].

W pierwszych latach transformacji (1989–1993) przyczyny utraty pracy miały charakter na ogół niezależny od bezrobotnych i wynikały z czynników zewnętrznych, w tym przede wszystkim z likwidacji nierentownych i zacofanych technologicznie zakładów pracy. W późniejszych latach wzrost bezrobocia miał swoje źródła także w niechęci do zmiany kwalifikacji i podnoszenia kompetencji zawodowych, w trudnościach z dostosowaniem się do nowej rzeczywistości gospodarczej i w braku gotowości do podjęcia bardziej wydajnej pracy, co ilustrują dane w tabeli 2.

Tabela 2. Stopa bezrobocia w wybranych krajach postsocjalistycznych

Rok Państwo	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Polska	14%	15%	14%	13%	11%	10%	12%	16%	18%	19%
Czechy	4%	4%	4%	3%	4%	5%	8%	8%	7%	7%
Węgry	12%	10%	10%	10%	8%	8%	6%	6%	5%	5%
Ukraina	2%	2%	5%	7%	8%	11%	11%	11%	11%	10%

Źródło: opracowanie na podstawie danych Banku Światowego

Pod koniec ostatniej dekady XX wieku wzrastały dochody Polaków, ale równocześnie zwiększała się stopa bezrobocia. Z jednej strony wiele gospodarstw domowych zyskiwało szansę na awans społeczno-ekonomiczny, z drugiej zaś pogłębiało się rozwarstwienie społeczne, gdyż nie wszystkie osoby były w stanie nadążyć za zmieniającymi się realiami ekonomicznymi i czerpać korzyści z systemu wolnorynkowego. Współczynnik Giniego dla gospodarstw domowych w początkowych latach przemian gospodarczych stale wzrastał, osiągając 38% w roku 2004, a następnie stopniowo spadał [Baza Banku Światowego].

Rozwarstwienie społeczne w początkowym okresie transformacji wynikało nie tylko z większej zaradności części osób zdolnych do lepszego dostosowania się do nowej rzeczywistości i wykorzystywania szans płynących z gospodarki wolnorynkowej. Miało swoje źródło także w korupcji, układach i znajomościach, pozwalającym bogatym na jeszcze większe czerpania korzyści. Ponadto większość społeczeństwa stawała się coraz mniej zamożna zarówno z przyczyn ekonomicznych, jak i pozaekonomicznych, np. z powodu rozluźnienia obyczajów czy pijaństwa [Bochenek 2009: 147–172].

Ubóstwo a problem wykluczenia społecznego i finansowego

W pierwszym okresie przemian ustrojowych w Polsce głównym problemem społeczno-ekonomicznym było ubóstwo. Już w latach 80. nawet 25% społeczeństwa uzyskiwało dochody na poziomie socjalnego minimum. W kolejnej dekadzie, wraz ze zwiększaniem się stopy bezrobocia oraz spadkiem dochodów gospodarstw domowych, następowała pauperyzacja społeczeństwa (tabela 3). Wzrost ubóstwa wynikał także z nieodpowiedniej polityki socjalnej w początkowym okresie transformacji – z realizacji tzw. rozdawnictwa zamiast programów aktywizacji zawodowej osób bezrobotnych [Bochenek 2009: 147–172]. Informuje o tym tabela 3.

Tabela 3. Odsetek mieszkańców Polski uzyskujących dochody na poziomie socjalnego minimum

1989	1990	1991	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
15%	24%	25%	46%	46%	43%	47%	50%	50%	52%

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Społeczne koszty przekształceń systemowych w Polsce w latach 1989–2009* [Bochenek 2009: 147–172]

Pod koniec lat 90. ponad połowa gospodarstw domowych osiągała dochody niepozwalające na zaspokojenie podstawowych potrzeb. Większość osób została zmuszona do ograniczenia wydatków (89,8%). Co najbardziej niepokojące, część z nich zaczęła się zadłużać, np. u krewnych i znajomych (42,1%) czy w bankach (22,4%). Jedynie 3% gospodarstw domowych posiadało dochody pozwalające na zaspokojenie potrzeb i nie musiało ani ograniczać wydatków, ani sięgać do zewnętrznych źródeł finansowania. Należy dodać, że w ostatniej dekadzie XX wieku rynek usług finansowych był słabo rozwinięty, a dostęp do kredytów bankowych ograniczony [Bochenek 2009: 147–172].

Bezrobocie, będące jednym z największych wyzwań przełomu wieków, zaczęło się sukcesywnie obniżać i w 2018 roku spadło poniżej 4% [Baza Banku Światowego].

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej dynamicznie wzrastały wynagrodzenia, co poprawiało kondycję gospodarstw domowych. Według danych GUS pomiędzy wstąpieniem do UE a rokiem 2021 przeciętne wynagrodzenie zwiększyło się z 2289,57 zł do 5662,53 zł, czyli niemal o 250% [Baza Wiedzy ZUS].

Dopływ środków finansowych z funduszy europejskich i liczne zagraniczne inwestycje przyczyniały się do znacznego wzrostu gospodarczego, np. PKB *per capita* w roku 2020 mierzony parytetem siły nabywczej wynosił 3 4264 \$, a poziom życia Polaków był wyższy od poziomu mieszkańców Grecji i podobny poziomowi Portugalczyków, co oznacza, iż nastąpił w tym czasie znaczny awans ekonomiczny krajowych gospodarstw domowych [Baza Banku Światowego]. Zmniejszało się też zjawisko ubóstwa – odsetek osób żyjących na poziomie minimum socjalnego spadł do poziomu poniżej 5% [Baza Danych GUS], aczkolwiek należy dodać, iż w 2006 roku nastąpiła zmiana metodologii pomiaru ubóstwa, dlatego dane te nie są w pełni spójne z danymi przedstawionymi w tabeli 3.

Spadek ubóstwa jest cechą wielu gospodarek wysoko rozwiniętych, ale pojawiają się nowe wyzwania ekonomiczne, w tym wykluczenia z różnych sfer aktywności społeczno-gospodarczej ważnych dla danych jednostek. W coraz szybciej rozwijających się gospodarkach głównym problemem jest nie ubóstwo, ale ograniczenia w dostępie do określonych zasobów (np. edukacji, opieki zdrowotnej) i usług finansowych, w tym do kredytów pozwalających gospodarstwom domowym m.in. na nabycie lokum mieszkalnego czy finansowanie innych ważnych potrzeb.

Zjawisko wykluczenia finansowego stanowi jedno z kluczowych wyzwań dla globalizującej się gospodarki. Z jednej strony bowiem następuje dynamiczny rozwój różnych instytucji finansowych, oferujących coraz szersze spektrum usług, z drugiej zaś ich oferta jest skierowana przede wszystkim do osób zamożnych. Gospodarstwom domowym o niższych dochodach oferowane są droższe i bardziej ryzykowne kredyty, np. w Polsce w pierwszej dekadzie XXI wieku banki udzielały kredytów hipotecznych denominowanych lub indeksowanych we franku szwajcarskim. Raty kredytów były niższe, dlatego były one dostępne także dla uboższych gospodarstw domowych, ale po kilku latach, wskutek wzrostu kursu tej waluty, wielu kredytobiorców doświadczało dużych trudności w spłacie zadłużenia, włącznie z całkowitą utratą płynności finansowej.

Należy w tym miejscu podkreślić, iż nadmierne zadłużenie prowadzi do szeregu trudności: początkowo zmusza gospodarstwa domowe do redukcji wydatków zaspokajających wiele potrzeb, czasami nawet podstawowych, ze względu na konieczność spłaty licznych zobowiązań kredytowo-pożyczkowych; następnie naraża na pułapkę spirali zadłużenia, czyli na spłacanie wcześniej zaciągniętych kredytów kolejnymi pożyczkami, udzielanymi z reguły na mniej korzystnych warunkach; finalnie prowadzi do całkowitej utraty płynności finansowej.

Wobec niewypłacalnych gospodarstw domowych zostaje wszczęte postępowanie windykacyjne – początkowo polubowne, a następnie sądowo-egzekucyjne – które jeszcze bardziej pogorszą ich kondycję ekonomiczną. Wartość zadłużenia wzrasta bowiem o znaczne koszty sądowe i egzekucyjne, a czynności egzekucyjne doprowadzają do zjęcia części dochodów i upłynnienia bardziej wartościowych aktywów majątkowych.

Proces pauperyzacji dłużnika wskutek nadmiernego zadłużenia w skrajnych przypadkach może spowodować nawet bezdomność, jeżeli w toku postępowania egzekucyjnego zostanie upłynnione lokum zaspakajające jego potrzeby mieszkaniowe.

Finalnie niewypłacalne gospodarstwo domowe zostaje narażone na wykluczenie finansowe, przejawiające się uniemożliwieniem dostępu do usług kredytowych, a także utrudnieniem korzystania z rachunku bankowego i usług transakcyjnych. Dalszą konsekwencją nadmiernego zadłużenia jest nie tylko doświadczenie trudności w dostępie do usług finansowych, ale także wykluczenie społeczne wynikające z braku dostępu do zasobów pieniężnych.

Niektórzy dłużnicy, zwłaszcza znajdujący się w trudnej sytuacji materialnej, rezygnują z legalnej pracy i poszukują zatrudnienia w ramach tzw. szarej strefy, gdyż dochody uzyskiwane w taki sposób, jako nieujawnione, nie podlegają egzekucji. Zatrudnienie w ramach gospodarki nieformalnej może przynieść pewne krótkookresowe pozytywne efekty i poprawić kondycję ekonomiczną gospodarstw domowych, pozwalając przetrwać najgorszą fazę kryzysu [Franciszkowska, Węgrzyn 2019]. Aczkolwiek w dłuższym okresie naraża takie osoby na jeszcze większe wykluczenie społeczne i ubóstwo, m.in. z powodu braku osłon ubezpieczeniowych w razie utraty możliwości pracy ze względu na stan zdrowia.

Kluczowe determinanty nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych w Polsce

Przyczyny zjawiska nadmiernego zadłużenia są złożone: z jednej strony może być spowodowane czynnikami typowo ekonomicznymi, np. brakiem dochodów i stabilnej pracy, z drugiej może mieć swoje podłoże w tzw. nadmiernej konsumpcji. Współcześnie konsumpcja stała się czymś więcej niż tylko sposobem na zaspakajanie potrzeb – jest modelem życia, a upowszechnienie kredytów umożliwiło zwiększenie poziomu konsumpcji osobom nieposiadającym odpowiednich zasobów pieniężnych [Reczuch 2015: 46–50].

Zjawisko to zdiagnozował dosyć dokładnie już na przełomie XIX i XX wieku amerykański socjolog i ekonomista Thorstein Veblen w swojej teorii klasy próżniaczej. Według niego poziom konsumpcji gospodarstw domowych nie wynika z ich obiektywnych potrzeb, ale z wydatków grupy społecznej, do której dane gospodarstwa aspirują i próbują naśladować jej życia. Ważną determinantą tych zachowań jest tzw. efekt pokazowy, przejawiający się m.in. w nabywaniu nieruchomości czy samochodów zbyt drogich dla danego gospodarstwa. Zjawisko ostentacyjnej konsumpcji odnosi się nie tylko do klas wyższych, ale także do klas średnich, a nawet do uboższych gospodarstw domowych [Veblen 1994: 43–63].

Od połowy lat 90. XX wieku w Polsce następował rozkwit nowych ośrodków konsumpcji, w tym hipermarketów i galerii handlowych. Wzrost liczby tego typu miejsc był zauważalny zwłaszcza po akcesji Polski do UE. Ośrodki te oferują nie tylko towary i usługi, ale także zaspakajają inne potrzeby konsumentów, np. w zakresie rozrywki, sportu, kontaktu z przyrodą czy z ludźmi. Ich działania są w dużym stopniu usystematyzowane i zrjonalizowane, a koncentrują się na stymulowaniu konsumpcji [Ritzer 2001: 22–26].

W Polsce, podobnie jak w innych krajach postsocjalistycznych, część konsumentów dąży do zbyt szybkiego podniesienia swojej stopy życiowej, aby wyrównać ją z poziomem charakterystycznym dla zamożniejszych gospodarek, głównie zachodniej Europy. W latach 90. ubiegłego wieku Polska, będąca jeszcze poza wspólnotą europejską, stanowiła kraj położony raczej peryferyjnie względem wielkich gospodarek. Umożliwienie wyjazdów zagranicznych i pojawienie się telewizji satelitarnej, a w późniejszym okresie Internetu, pozwoliło Polakom na obserwowanie i naśladowanie stylu życia sąsiadów z zamożniejszych państw.

Nazbyt wysoki poziom konsumpcji może być finansowany za pośrednictwem rozmaitych pożyczek i kredytów. Dla konsumenta bowiem często nie ma znaczenia, czy finansuje swoje wydatki dochodami obecnie uzyskiwanymi, czy dopiero przyszłymi, które mogą się okazać niższe od oczekiwanych.

Konsumenci mają do wyboru bogate spektrum usług finansowych, oferowanych na konkurencyjnym i dojrzałym rynku przez wiele instytucji finansowych. Oprócz instytucji bankowych działalność pożyczkową prowadzą również liczne parabanki funkcjonujące w różnych formach, począwszy od firm pożyczkowych, poprzez osoby udzielające prywatnych pożyczek, a skończywszy na lombardach [Koćwin 2016: 176–177].

Parabanki kierują swoją ofertę m.in. do uboższych klientów, czasami nawet do osób bez żadnych stałych dochodów. Pożyczkę mogą uzyskać także osoby wpisane do rejestrów dłużników, którym tradycyjne banki odmawiają kredytowania ze względu na ich problemy finansowe. Oferowane przez te instytucje pożyczki są z reguły bardzo kosztowne i mogą prowadzić do całkowitej niewypłacalności pożyczkobiorców, aczkolwiek są łatwo dostępne, co czyni je atrakcyjniejszymi od tańszej oferty banków, które jednak udzielają kredytów tylko osobom z odpowiednimi dochodami.

Istotny wpływ na pogorszenie się sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych miał również globalny kryzys finansowy, zapoczątkowany w roku 2008 upadłością banku inwestycyjnego Lehman Brothers. Przyczyny bankructwa tego banku są niezwykle złożone, ale z pewnością wiodącym czynnikiem było udzielenie zbyt wielu kredytów hipotecznych ubogim gospodarstwom domowym w USA, aby umożliwić im nabycie własnego lokum mieszkalnego. Kredyty były przyznawane przez banki bez należytej oceny zdolności ich obsługi przez gospodarstwa domowe, które to zaczęły tracić płynność finansową. Wskutek masowego wzrostu liczby przejętych przez banki i wystawionych na sprzedaż nieruchomości ich ceny się załamały i znacznie spadły. Ostatecznie niewypłacalne stawały się także instytucje kredytowe, gdyż kwoty uzyskiwane z przejęć mieszkań dłużników nie były w stanie pokryć nawet wartości udzielonych im kredytów [Taylor 2010: 111–112].

Globalny kryzys finansowy poważnie dotknął wielu krajów, w tym także Polski, prowadząc do wzrostu bezrobocia oraz spadku dochodów gospodarstw domowych, co wpłynęło również na zwiększenie się liczby osób niewypłacalnych. Wprawdzie w naszym kraju skutki tego kryzysu były łagodniejsze, m.in. ze względu na większą stabilność systemu finansowego opartego o rodzimą walutę, i uderzyły w gospodarkę nieco później niż w inne kraje, niemniej były wyraźnie odczuwalne [Nazarczuk 2013]. Stopa bezrobocia po wejściu do UE zaczęła spadać do poziomu 7% (2008), a w okresie spowolnienia gospodarczego wzrosła do 10% [Baza Banku Światowego].

Szereg gospodarstw domowych, których poziom życia zwiększył się po wstąpieniu do struktur unijnych, kilka lat po akcesji zostało zmuszonych do ograniczenia wydatków ze względu na malejące dochody. Problem ten dotyczył szczególnie rodzącej się wówczas klasy średniej, w tym osób wykształconych zatrudnionych w firmach z udziałem kapitału zagranicznego i aspirujących do szybkiego podniesienia stopy życiowej i awansu ekonomicznego. Gospodarstwa domowe tego typu nie były w stanie regulować wielu zaciągniętych wcześniej zobowiązań finansowych, co prowadziło do ich niewypłacalności.

Nadmierne zadłużenie w świetle danych statystycznych

W świetle dostępnych danych statystycznych biur informacji gospodarczej liczba nadmiernie zadłużonych konsumentów wzrasta i trend ten ma charakter stały, niezależny od lepszej czy też gorszej koniunktury gospodarczej. W okresie od 2009 do 2020 roku liczba niewypłacalnych konsumentów zwiększyła się o ponad 1 mln osób (tabela 4). Wzrost liczby nadmiernie zadłużonych następował zarówno w okresie stagnacji gospodarczej wywołanej globalnym kryzysem gospodarczym, jak i w późniejszym okresie ożywienia gospodarczego. Niepokojąco też wzrastało średnie zadłużenie konsumentów co prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Wzrost liczby osób nadmiernie zadłużonych [w mln]

2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1,6	1,9	2	2,2	2,3	2,3	1,9	2,3	2,5	2,7	2,7	2,8	2,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych biur informacji gospodarczej

Liczba nadmiernie zadłużonych konsumentów zwiększyła się przede wszystkim w województwach mazowieckim oraz śląskim, w mniejszym zaś stopniu we wschodnich uboższych regionach. Mieszkańcy najbardziej zadłużonego regionu, tj. województwa mazowieckiego, posiadali w roku 2021 niemal 14 mld zaległości. Mieszkańcy Warszawy, najzamożniejszego w Polsce miasta, prawdopodobnie dążyli do zbyt szybkiego podnoszenia swojej stopy życiowej celem wyrównania jej ze stopą mieszkańców innych metropolii zachodniej Europy, finansując to za pomocą kredytów, których nie byli w stanie obsługiwać.

W przypadku Górnego Śląska większe problemy zadłużeniowe jego mieszkańców mogą wynikać ze specyfiki gospodarczej tego regionu i trudnej modernizacji przemysłu ciężkiego oraz górnictwa, powodujących długotrwałe bezrobocie strukturalne, które opóźniło i spowolniło rozwój tego regionu. Najmniejsza liczba dłużników, biorąc pod uwagę ich liczbę na 1000 mieszkańców, zamieszkuje regiony na ścianie wschodniej: województwo podkarpackie (45), małopolskie (57), podlaskie (60) lubelskie (63), co może wynikać z bardziej oszczędnych i zrjonalizowanych postaw mieszkańców tych z reguły uboższych regionów kraju [InfoMonitor].

Upadłość konsumencka

Procedura upadłościowa jest adresowana do trwale niewypłacalnych dłużników i polega na upłynnieniu majątku oraz przynajmniej częściowym zaspokojeniu roszczeń wierzycieli. Instytucja ta stanowi jeden z kluczowych instrumentów pozwalających gospodarstwu domowemu na pozbycie się balastu zadłużenia i umożliwienie im prowadzenia normalnego życia społeczno-gospodarczego. Inkluzja takich gospodarstw i włączenie ich do systemu ekonomicznego przyczynia się do spadku takich zjawisk, jak ubóstwo, „szara strefa” czy też wykluczenie społeczne, a tym samym sprzyja ograniczeniu nierówności społecznych.

Prace legislacyjne nad wprowadzeniem upadłości konsumenckiej do krajowego porządku prawnego były podejmowane czterokrotnie, zanim w roku 2009 uchwalono ustawę [Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz.U. z 2008 Nr 234 poz. 1572]. Polska była jednym z pierwszych krajów postsocjalistycznych, w których to zaczęły obowiązywać przepisy umożliwiające oddłużenie się konsumentom.

W początkowym okresie upadłość mogła być ogłoszona wyłącznie w sytuacji, gdy nadmierne zadłużenie powstało z przyczyn niezależnych od dłużnika, np. przez niespodziewane pogorszenie się stanu zdrowia, które uniemożliwiało osiąganie dochodów pozwalających na obsługę zadłużenia. Zgodnie z tą koncepcją dostęp do procedury oddłużeniowej winien być ograniczony do konsumentów, którzy ze względów moralnych zasługują na umorzenie zaległości, gdyż do powstania zadłużenia nie doszło z ich winy, ale z powodu uwarunkowań zewnętrznych, na które dłużnicy nie mieli wpływu. Ten typ restrykcyjnej procedury oddłużeniowej, kładącej nacisk na walory moralne dłużnika, charakterystyczny jest dla większości państw tzw. kontynentalnej Europy [Adamus, Witosz, Witosz 2009: 25].

Niestety, liczba ogłaszanych upadłości w latach 2009–2014 była znikoma (łącznie 120, zob. tabela 5), a zważywszy na liczbę nadmiernie zadłużenia konsumentów, przekraczającą 2 mln osób, procedura ta praktycznie nie miała żadnego wpływu na skuteczną redukcję zjawiska niewypłacalności gospodarstw domowych. Stąd też, w wyniku krytyki, zmieniono rozwiązania w kierunku ich znacznej liberalizacji [Ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych, Dz.U. z 2014 poz. 1306].

Tabela 5. Liczba ogłoszonych upadłości

2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
10	12	14	24	28	32	2 153	4 447	5 470	6 570	7 944	13 084	18 205

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Sprawiedliwości

Od 2015 roku upadłość mogli ogłosić niemal wszyscy dłużnicy, z wyjątkiem osób, które zadłużyły się z powodu „rażącego” niedbalstwa – wyłączono skrajne przypadki wyjątkowo nagannych zachowań finansowych, np. oszustwa. Inne osoby, które nawet

lekkomyślnie zaciągały zbyt wiele zobowiązań, m.in. pożyczek i kredytów, były w stanie się oddłużyć, o ile ich decyzje finansowe mieściły się w granicach „zwykłego” niedbalstwa. Nastąpił wówczas znaczący wzrost liczby upadłości: w 2016 roku wyniosła ona 2 153, a w 2019 – 7 944, aczkolwiek znowelizowana procedura upadłościowa niewyhamowana wzrostu liczby niewypłacalnych konsumentów.

Procedura oddłużeniowa została po raz kolejny zliberalizowana i od 24 marca 2020 roku właściwie każda niewypłacalna osoba może ogłosić upadłość [Ustawa z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2019 poz. 1802]. Zgodnie z aktualnie obowiązującymi przepisami sąd ogłaszający upadłość ogranicza się w zasadzie do zbadania faktu trwałej utraty płynności finansowej, pomijając ocenę moralną zachowania dłużnika, które doprowadziło go do niewypłacalności. Ten model tzw. otwartego powstępowania upadłościowego, nakierowany na sprawne i niepiętnujące umorzenie zaległości dłużnika, dominuje w państwach o prorynkowych gospodarkach, których porządek prawny został ukształtowany głównie w oparciu o angloamerykański system prawny Common Law. Zgodnie z koncepcją *fresh start* dłużnikowi należy anulować zaległości i dać ponowną szansę na prowadzenie normalnej gospodarki finansowej [Kabza 2009: 127]. Niemniej w krajowej procedurze oddłużeniowej wprowadzono obowiązkowy plan spłaty, którego długość mogła wynosić nawet siedem lat – okres ten był zależny od stopnia zawinienia dłużnika w powstaniu niewypłacalności.

Kolejna nowelizacja zaczęła obowiązywać tuż po wprowadzeniu restrykcji związanych z COVID-19 i stanowiła dodatkowy instrument łagodzenia skutków ograniczeń gospodarczych. Zresztą w latach 2020–2021 spadła liczba nadmiernie zadłużonych konsumentów, co wynikało prawdopodobnie z bardziej racjonalnych i oszczędnych postaw Polaków w tamtym okresie. Niestety, w dalszej perspektywie możliwy jest kolejny wzrost niewypłacalnych konsumentów, m.in. ze względu na turbulencje gospodarcze wywołane wojną w Ukrainie.

W Polsce w 2018 roku wielkość globalnego zadłużenia gospodarstw domowych wyniosła 198 mld \$, co stanowiło 35% PKB. Dla porównania, w USA wyniosła ona niemal 17 bln \$, stanowiąc 83% PKB, a w strefie EURO 7 bln \$, czyli 57% PKB [„BIS Statistical Bulletin”. 2019]. Mieszkańcy Polski prawdopodobnie będą się zadłużać w coraz większym stopniu, jednocześnie może także wzrastać liczba osób niewypłacalnych.

Podsumowanie

Nadmierne zadłużenie w Polsce cechują specyficzne uwarunkowania zarówno ekonomiczne, jak i kulturowe. Niektóre osoby starsze, które wyniosły jeszcze balast negatywnych doświadczeń z okresu przed 1989 rokiem, nie były w stanie przystosować się do nowych realiów ekonomicznych, zwłaszcza że pierwsze lata transformacji ustrojowej były wyjątkowo trudne: pozbawiały wiele osób pracy oraz regularnych dochodów, powodując ich niewypłacalność i pauperyzację. Przedstawiciele młodszych pokoleń mogą natomiast borykać się z problemem nadmiernego zadłużenia wynikającym głównie z postaw nadmiernie konsumpcyjnych, związanych ze zbyt szybkim podnoszeniem stopy życiowej i z finansowaniem podwyższonej konsumpcji

za pośrednictwem kredytów i pożyczek. Istotną rolę pełnią także uwarunkowania typowo ekonomiczne, wynikające z trudnej sytuacji finansowej wielu gospodarstw domowych, zmuszonych do zaciągania kredytów w celu zaspokojenia swoich potrzeb, czasami nawet podstawowych. Problem ten może dotyczyć zwłaszcza regionów dotkniętych w przeszłości problemem bezrobocia strukturalnego i może narastać w trakcie spowolnienia gospodarczego.

Zliberalizowana procedura oddłużeniowa pozwala na dosyć sprawne włączenie osób niewypłacalnych do szeroko pojętego systemu społeczno-ekonomicznego. Niemniej wciąż wzrasta liczba nadmiernie zadłużonych gospodarstw domowych, co może się przyczyniać do zwiększania nierówności społecznych pomiędzy gospodarstwami niewypłacalnymi a tymi, które dysponują pełną płynnością finansową i dostępem do usług finansowych, umożliwiającym gromadzenie majątku. Zwiększająca się liczba osób nadmiernie zadłużonych jest jednym z kluczowych wyzwań społeczno-ekonomicznych, a skoro procedura oddłużeniowa nie jest w stanie przeciwdziałać temu procesowi, konieczne są inne rozwiązania, związane przede wszystkim ze zwiększeniem stopnia ochrony konsumentów na rynku usług finansowych oraz szeroko pojętą edukacją finansową konsumentów.

Bibliografia

- Adamus Rafał, Antoni Witosz, Aleksander J. Witosz, 2009, *Upadłość konsumencka. Komentarz praktyczny*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis.
- Baza Banku Światowego, <https://data.worldbank.org> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Baza Danych GUS, <https://stat.gov.pl/banki-i-bazy-danych> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Baza InfoDług, <https://media.big.pl/publikacje?category=4915> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Baza Wiedzy ZUS, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/skladki-wskazniki-odsetki/wskazniki/przecietne-wynagrodzenie-w-latach> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- BIS Statistical Bulletin, 2019 (December), BIS (Bank for International Settlements), <https://www.bis.org/statistics/bulletin1912.htm> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Bochenek Mirosław, 2009, *Společne koszty przekształceń systemowych w Polsce w latach 1989–2009*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu” (24): 147–172.
- Civic Consulting of the Consumer Policy Evaluation Consortium (CPEC), 2013, *The over indebtedness of European households: updated mapping of the situation, nature and causes, effects and initiatives for alleviating its impact*, Berlin: Publisher Civic Consulting.
- Dobrowolski Paweł, 2009, *O potrzebie naprawy upadłości konsumenckiej w Polsce*, Instytut Sobieskiego, <http://sobieski.org.pl/analiza-is-34> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Franciszkowska Sara, Anna Węgrzyn, 2019, *Zjawisko szarej strefy w Polsce – przyczyny, skutki i metody ograniczania*, „Finanse i Prawo Finansowe” 4(24): 33–48.
- Gorbaczow Michaił, 1988, *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju dla całego świata*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kabza Ewa, 2009, *Wybrane problemy upadłości konsumenckiej w świetle nowej regulacji*, „Studia Iuridica Toruniensia” 5: 121–139.
- Koćwin Julitta, 2016, *Sytuacja konsumenta na rynku szarej bankowości*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Finanse Publiczne” 451: 175–186.

- Krzyminiewska Grażyna, 2013, *Nierówności a rozwój społeczny świata*, „Studia Ekonomiczne. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach” (139): 50–59.
- Langer Maciej, 2020, *Liberalizacja przepisów dotyczących upadłości konsumenckiej*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 9(1): 207–218.
- Ministerstwo Sprawiedliwości. Baza Statystyczna, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna> (dostęp: 28 kwietnia 2022).
- Nazarczuk Jarosław M., 2013, *Wpływ światowego kryzysu finansowego na gospodarkę Polski i jej regionów*, [w:] *Wybrane aspekty rozwoju regionalnego*, Roman Kisiel, Magdalena Wojarska (red.), Olsztyn: Fundacja „Wspieranie i Promocja Przedsiębiorczości na Warmii i Mazurach”, 75–89.
- Nowakowski Emil, 2015, *Analiza i ocena osiągnięć gospodarczych Polski w latach 1989–2015*, „Świat Idei i Polityki” 14: 347–372.
- Pliszka Tadeusz, 2005, *Nierówności społeczne a zagrożenia z nich wynikające*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” (6): 449–458.
- Rakowski Witold, 2008, *Terapia szokowa z 1989 r. w Polsce, jej skutki i próba oceny po 18 latach*, „Rocznik Żyrardowski” 6: 133–144.
- Reczuch Adam, 2015, *Upadłość konsumencka a niewypłacalność gospodarstw domowych spowodowana ich nadmierną konsumpcją w Polsce*, „Rynek – Społeczeństwo – Kultura” (3): 46–50.
- Ritzer George, 2001, *Magiczny świat konsumpcji*, Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza.
- Skrzyński Tomasz, 2004, *Programy walki z hiperinflacją – reformy Władysława Grabskiego i Leszka Balcerowicza*, „Zeszyty Naukowe. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne” 2: 73–90.
- Solarz Małgorzata, 2011, *Wykluczenie społeczne jako nowy przejaw nierówności społecznych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nauki o Finansach” 2(7): 76–89.
- Stępień-Kuczyńska Alicja, 2020, *Między reformami a zmianą systemową w ZSRR/FR*, „Środoeuropejskie Studia Polityczne” 3: 39–63.
- Szarfenberg Ryszard, *Polityka społeczna a nierówności społeczne* 47 <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/tps/teksty/szarfenberg2014.pdf> (dostęp: 22 listopada 2022).
- Taylor John B, 2010, *Zrozumieć kryzys finansowy. Przyczyny, skutki, interpretacje*, Łukasz Goczek (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Veblen Thorstein, 1994, *Theory of the Leisure Class*, New York: Dover Publications.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz.U. z 2014 poz. 1306 ze zm.; wejście ustawy w życie: 31 grudnia 2014).
- Ustawa z dnia 30 sierpnia 2019 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2019 poz. 1802 ze zm.).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy – Prawo upadłościowe i naprawcze oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz.U. z 2008 Nr 234 poz. 1572 ze zm.; wejście ustawy w życie: 31 marca 2009).

**Formation of official procedures in Poland after 1989.
Completion of the compulsory consumer bankruptcy procedure**

Abstract

The aim of this article is to analyze the shaping of social inequalities in Poland in connection with the introduction of the institution of consumer bankruptcy into the legal order in a historical perspective. Social inequalities are one of the features of the post-socialist economy and may lead to a number of negative phenomena, such as poverty, social and financial exclusion. In these researches, taken into consideration a broader spectrum of research method, economic, legal and socio-cultural.

Keywords: consumer bankruptcy, social inequalities, over-indebtedness

